

Валентина Ј. ЖИВКОВИЋ*
Балканолошки институт САНУ
Београд

ТРГОВАЧКИ И РЕЛИГИЈСКИ КОНЦЕПТ ВРЕМЕНА У ПОЗНОСРЕДЊОВЕКОВНОМ КОТОРУ¹

У раду се анализира концепт разумевања времена у позносредњовековном Котору на два плана: трговачком и религијском. Издвојени примери из сачуване архивске грађе говоре о начинима на који су Которани усклађивали пословне циљеве са хришћанским концептом спасења душе.

Кључне речи: време, Котор, трговци, пословања, црква, зеленаштво, грех, спасење душе

Пред которским судијама и нотаром 17. априла 1330. године Драгослав Милојев је поднео тужбу против Петра Гостовог. Као разлог тужбе навео је како му је Петар посекао расадник лозе. Како би појачао тежину и неморалност учињеног преступа и истакао своје власништво над спорним расадником, Драгослав је унео и мало драмског ефекта, изјавивши пред судијама како је расадник у поседу његових предака „од почетка света“ – *quod fuit antisisorum meorum ab inicio mundi*.²

*Valentina.Zivkovic@bi.sanu.ac.rs

¹ Студија је резултат рада на пројекту Балканолошког института САНУ „Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура“ (№ 177003), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Петар Гостов је тражио очевид: „*Eamus ad locum*.“ Сходно пракси коју су которске судије често примењивале у време када им је истицао мандат, парница је одложена за следећу поставку судија (МС1: 529).

Судско-нотарска исправа о сукобу између Драгослава Милојевог и Петра Гостовог бележи употребу основног хришћанског концепта времена – времена као Божије творевине, у једном помало неочекиваном профаном контексту. То је разлог зашто је разматрање концепта времена у позносредњовековном Котору започето управо поменутом епизодом из свакодневног живота града. Циљ рада је да се препознају, издвоје и анализирају у контексту примери различите употребе појма времена и временских одредница забележени у архивској грађи Котора. Разлике, веће или мање, уочавају се понајпре у оквиру два, најшире дефинисана, контекста: профаном и сакралном. Са друге стране, преплитања која су се дешавала у оквиру ове две групе усложњавају дефинисање идејног значења које је време имало за средњовековног човека. Наиме, временске одреднице које су примењиване у свакодневном животу, односно у трговачком пословању, терминолошки су често биле исте као временске одреднице које су чиниле саставни део хришћанске догме и религиозног ритуала. Међутим, њихово значење било је битно различито јер је произлазило из различитог вредновања моралних начела. Главни протагонисти су били црква и трговци, који су сучељавали религиозне и пословне етичке принципе пред захтевима које је доносио свакодневни живот малог приморског града.

Оваква базична подвојеност по питању разумевања категорије времена створила је слику о средњовековном човеку који је живео на два, тешко помирљива, временска плана. Један план је био реалност времена свакодневног друштвеног живота, а други – сакрално време хришћанске историје.³ Укључивање у сакралну историју био је духовни императив, јер је значило предуслов за спасење душе. Та чињеница је снажно утицала на свест средњовековног човека, обликујући и његов однос према свакодневном животу на реалном историјском временском плану. Са друге стране,

³ Жак Ле Гоф и Арон Гуревич су поставили основе за разумевање два концепта времена који су снажно утицали на свакодневни живот средњовековног човека (уп: Le Goff 1980; Le Goff 1990; Гуревич 1994).

закони економије и трговачког пословања најчешће су носили са собом заобилажење прописа цркве и поштовања догме о времену као Божијој творевини. Највеће несугласице су избијале око два питања: када се и на који начин смео зарађивати новац. Црква је нудила одговор који је, у својој бити, био супротан пословним циљевима трговаца, банкара и свих који су се бавили кредитирањем и водили ка секуларизацији и рационализацији времена, као супротности теолошкој концепцији времена.

Пре разматрања значења које је појам времена имао за средњовековне становнике Котора, потребно је најпре упознати се у кратким цртама са начинима пословања у овом приморском граду у XIV и XV веку. Котор је био трговачки и занатски град са развијеном муниципалном традицијом и промишљено уређеним комуналним институцијама. Касносредњовековно градско друштво у Котору развијало је облике јавног живота и пословања поштујући обичајем и статутом установљене норме у чијим је основама лежала подела становника према сталешкој (*nobiles* и *populus*) и имовинској припадности. Све категорије градског друштва, које су живеле у Котору и његовој околини (*cives, habitatores, forenses, comitativus et districtualis, homo de foris*), чиниле су заједницу људи која је активно учествовала у стварању и обликовању средњовековног градског живота у овој општини.⁴

Склапање разнородних послова представљало је свакодневицу овог трговачког приморског града. Живу слику о динамици и врстама трговачких и кредитних послова, од приоритетних за просперитет градске економије, у које је улагана велика сума новца, до сасвим малих из домена свакодневног живота, пружају забележени уговори у судско-нотарским исправама которске општине. Которани су сарађивали са трговачким удружењима из

⁴ О социјалној подели становника которске општине у средњем веку писали су: Синдик 1950: 36–56; Ћирковић 1997: 185–196; Маловић-Ђукић 1999: 141–151).

различитих крајева, као и са италијанским банкарским кућама.⁵ Котор је пословао највише са Апулијом, Анконитанском марком, Фиренцом, Венецијом, као и са Далмацијом и Албанијом. У XIII и XIV веку, Которани су били главни посредници у трговини између ових области и залеђа Србије. Ово посредништво било је веома уносан посао који је, како бележе нотарске књиге, доносило граду велики прилив новца.⁶

Развијена свест о неопходности поштовања градских статутарних прописа пратила је готово сваки сегмент јавног и приватног живота Которана, те је и постојање закона о склапању трговачких послова сасвим очекивано. У которском статуту постоји одредба којом је регулисано солидарно јемство ортака који склапају трговачко друштво (*societas, credentia, commenda* или *collegantia*) и задужују се код некога. У време процвата трговачких пословања, али и зеленашког умножавања новчаних средстава, наметнула се потреба за статутарним прописима којима би се осигурало пословање и потраживање уложених средстава (*Statuta civitatis Cathari* 2009, сар. 298, 301, 302, 306).⁷ Которске судско-нотарске исправе бележе бројне примере удруживања трговаца који улазе у одређени посао и тргују на заједничку срећу и опасност (*ad communem fortunam et periculum*). *Collegantia* је у млетачком средњовековном праву била посебна врста уговора у области поморске трговине, која је подразумевала да једна страна предаје

⁵ Млетачка кућа Болани често се помиње у архивској грађи из XIV века. Заступник куће Болани био је *Nycolectus Baldella*, док се више пута помиње и *Jacobellus Bolani de Venetii*, код кога су се Которани задуживали како би отишли на трговачки пословни пут (МСП: 66, 73, 93, 1301, 1307, 1313, 1717, 1769).

⁶ Трговина између Котора и Венеције била је регулисана уговорима, које је у више маха потврђивао српски краљ. Которани и Дубровчани су посредовали у економским односима између Венеције и Србије (Ћук 1986). О венецијанским трговцима на овом подручју писали су: Krekić 1978: 413–429; Krekić 1987: 185–215; Anichenko 2004: 39–57.

⁷ О различитим видовима правног регулисања исплате дуговања, које је регулисао которски статут, писала је: Богојевић-Глушчевић 1999: 327–349.

другој новац или робу да ова с њом тргује, а добит деле према уговореној пропорцији. Трговачке колеганције су имале и улогу банака у које су грађани улагали новац као вид увећања капитала. Ризик за пропаст уложених средстава услед *periculum maris et gentis* сносио је онај ко предаје робу.⁸ Као пример из архивске грађе може да се издвоји уговор из 1332. године, према којем је Михо Бућа примио новац *in societate* од Павла Буће. Договор је био да се и добит и губитак деле попола, а рачун од путовања (*de presenti viaggio*) требало је да се положи до празника светог Михаила (МСП: 11).

Узимање црквеног празника за временски рок до којег треба да се врати новац позајмљен за трговачке послове била је честа пракса. У овом обичају може се видети потреба за давањем религијског значења профаним активностима. Такође, овај вид склапања уговора о временском року за исплату дуговања говори о специфичном средњовековном начину преплитања два временска плана. За даља разматрања симболике оваквог вида пословања потребно је спровести детаљну анализу и утврдити који су најчешћи празници узимани као временски рокови, потом утврдити њихов значај на реалном календарском нивоу, а потом и симболичко значење које су имали у друштву и њихов утицај на формирање идентитета градске комуне. Пример из корпуса судско-нотарских исправа који подстиче на размишљање о овим темама јесте један уговор из 1336. године. Которски крзнари, Тома, нећак Богоја Радидраговог, и Марин Базилија де Бела обавезали су се Петру Катени да ће му исплатити дуг од 43 перпера мање 3 гроша млетачка у три дела: *tertiam partem usque ad festum sancti Triphonis, aliam tertiam partem usque ad festum sancti Georgii et reliquam tertiam partem usque ad festum Pascatis proxime venturum*

⁸ О врстама удружења трговаца и њиховом пореклу: Ћremošnik 1924: 69–81; Брајковић1952: 71–76. Варијанта уговора *commenda marittima* односила се на ситуацију када би друга страна поред свог рада уложила и робу, те су тада делиле ризик (Даниловић 1970: 289–306). О пословањима и улагању новца на добит у конавоском кругу: Куртовић 2010.

(МСII: 1337). Своје профане пословне активности крзнари су, заједно са зајмодавцем, везали за најзначајније црквене празнике који су се прослављали у Котору – празник патрона града, Светог Трипуна, празник некадашњег заштитника града, Светог Ђорђа (чија је успомена сачувана кроз статутарне норме избора судија и градских чиновника на тај дан) и Ускрс.⁹

Посебно важно за ову тему јесте питање које услове у странке прихватале у уговорима о позајмљивању, односно враћању новца. Позајмице су готово подразумевале враћање новца уз камату. О томе сведоче бројни уговори оверени у которском средњовековном суду. Сам термин камата (*lucrum*) среће се у судско-нотарској исправи из 1336. године, у којој Михо Бућа потврђује да му је Лука Сисоје исплатио свој део камате дуга који је делио са Трипуном Гуше.¹⁰ Новац су позајмљивали и свештеници, посебно они који су потицали из имућнијих породица.¹¹ Такав је пример свештеника Аполенарија, којем се Јурје Тупсић из Пераста 1336. године обавезао да ће му вратити позајмљени новац до празника светог Николе (МС II: 1651).

Према црквеној моралној норми, није свака камата била грех. У средњовековној економији, где је улагање и посуђивање новца уз камату представљало основни вид стицања богатства, црква је покушавала да одреди колика би камата била прихватљива и долична. Да ли ће пословање и кредитирање постати грех зависило је од утврђене разлике између камате и зеленаштва. У средњем веку зеленаштво је имало нешто другачије значење од данашњег. У осуди зеленашког стицања профита посебно се

⁹ Треба напоменути и да је успомена на старог патрона, светог Ђорђа, задржана у обичају да се на тај дан бирају државни службеници и судије (Синдик 1950: 77–127).

¹⁰ *Ego Micho Buchie confiteor michi esse satisfactum a Luca Sisioye de lucro totius temporis preteriti usque ad diem hodiernum illius carte notarii, quam habeo super ipsum Lucam et Triphonem Gusse, videlicet de parte dicti Luce tantum capitale dicte carte cum lucro venturo, saluo ab hodie in antea* (МС II: 1630).

¹¹ Више примера дуговања Которана свештеним лицима у XV веку издвојила је: Blehova Ćelebić 2006: 322–325.

истакао свети Бернардин Сијенски. Овај проповедник из редова фрањеваца строге стеге истицао је да лихва долази само из кредита – *Usura solum in mutuo cadit*. Да би се новчани профит окарактерисао као зеленашки морао је да иде изнад принципа кредита који је претходно договорен уговором. Ипак, у случају када је сам кредит безразложно висок (па иако је договорен уговором), онда се овакав вид стицања профита мора окарактерисати као зеленашки. Са друге стране, кредит је могао да се примењује само за робу која може да се измери (жито и вино) или изброји (новац). Зајмодавац није очекивао од дужника да врати исто оно што је позајмио, већ једнаку количину исте врсте која је позајмљена. Све изнад тога се сматрало зеленаштвом (De Roover 1967: 27–33). Док је стварање новца на зеленашки начин било грех, праведне камате морале су да буду у складу са динамиком економије, и приликом одређивања камате водило се рачуна колика ће бити тржишна вредност позајмљене робе или новца у време исплате.¹²

Као што се из наведеног може закључити, врло је тешко било одредити на који начин су се одвијале кредитне трансакције и када је кредит прелазило у лихву. Многи зеленашки профити били су сакривени у договореним уговорима о исплати дуговања, посебно када је реч о трговачким удружењима.¹³ Свети Бернардин је упозоравао да се скривена лихва може наћи у различитим врстама уговора: *emptio venditio, locatio, societas, contractus commissions*.¹⁴ Врло је вероватно да се скривена лихва примењивала и у

¹² Проблем зеленаштва у оквиру средњовековне европске културе и економије, са исцрпним прегледом старије литературе о овом питању, обрадио је Todeschini (2012: 119–130). О новцу, економској равнотежи за напредак града, питању зеленаштва као супротности добром улагању новца за добробит свих у комуни у оквиру религијског концепта спасења душе израженог у иконографском мотиву *Monte di Pietà*, писао је Carpiotti (2011: 13–40).

¹³ О скривеним интересима и лихви која се крила у каматама уп. Ћирковић 1999: 273–274.

¹⁴ Постојали су различити термини којима су се лажни кредити одвајали од реалних: *mutuum verum* наспрам *mutuum interpretatum* (De Roover 1967: 30).

многим уговорима који су склапани у позносредњовековном Котору. Чињеница да се сам термин који би означио зеленаштво изузетно ретко среће у писаним изворима Котора пре би могла да говори да је зеленашки профит био добро скриван, него да није постојао. У прилог овој претпоставци иде чињеница да се у кривичноправним одредбама которског Статута санкционише бављење нечасним занимањима, међу којима је и зеленаштво.¹⁵ Један од ретких примера помена зеленаштва у судско-нотарским списима которске општине јесте исправа која говори како је извесна Радола поднела жалбу 1457. године да јој је свештеник Иван Божидаров остао дужан закуп за кућу. Изјавила је да јој је свештеник позајмио новац под условима који су недозвољени и зеленашки (*condicione que illicita est et usuraria*). Суд је осудио свештеника Божидарова на новчани прилог за украс крестистије Светог Трипуна, ослободивши га Радолине оптужбе.¹⁶

Црква је одобравала једино зараду која је била за опште добро. У осуди зеленашког зарађивања позивала се на догму према којој је време власништва Бога, односно Божја творевина којом нико не може да тргује. Према хришћанском моралном концепту, човек не може да влада временом, што је била основа и најважнији аргумент да се зеленашка пракса „трговине временом“ осуди као неморална и грешна. Зеленаши су стицали профит не само без рада већ и док се спава, као и за време црквених празника, што је представљало грех јер је негирало прихваћено хришћанско смењивање времена рада и одмора. Зеленаш је био непријатељ Бога, природе и човека, и могао је да спаси своју душу једино давањем целе своје грешно стечене имовине онима које је

¹⁵ То је јасан утицај црквеног права, који је ипак у нешто мањој мери присутан у кривичноправним одредбама которског статута, него што је то случај са другим приморским градовима на источној обали Јадрана. Поред бављења нечасним занимањима, забрањено је било и непоштовање и унижавање цркве (Bogojević-Glušćević 2004: 33–70).

¹⁶ Податак из Бискупског архива у Котору (ВАК II: 45–47) обрадила је Blehova Čelebić (2006: 325).

искоришћавао. У градовима су посебно фрањевци строге стеге (опсерванти) критиковали зеленаштво. Проповедајући против овог греха, свети Бернардин Сијенски подсећао је вернике да је зеленаштво вид „трговине временом“ и као такав противан Божијим законима и принципима *caritas*, као моралног захтева добре градске управе у комуналним заједницама (Todeschini 1977: 657–666).¹⁷

Контролом коју је имала у средњем веку над социјалним временом, Црква је могла снажно да утиче на свест и савест лаика, као и на њихов свакодневни живот. Прво, бранила је да се ради у дане празника, и тиме вршила директан утицај на профану економију. Други изузетно моћан начин који је црква користила за обликовање побожности и социјалног понашања верника проистицао је из њене контроле времена мртвих, односно из учења да се помоћу миса може скратити време трајања мука у чистишту. Хришћански концепт јединствене заједнице живих и мртвих (о чему сведоче споменици) у позном средњем веку постао је изузетно развијен и добро простудиран и са становишта религијске, али и са становишта правне и економске праксе. Концепт бриге *pro remedio animae* представља једну од главних карактеристика касносредњовековне религиозности. Основа на којој је почивала ова идеја лежала је у вери да молитве и мисе живих могу да утичу на спасење душа умрлих које пате продужене муке чистиштва.¹⁸

¹⁷ У Котору је култ светог Бернардина Сијенског прихваћен врло рано, већ у време када је овај светитељ канонизован (1450. године). Тада су которски фрањевци опсерванти, ред којем је припадао свети проповедник из Сијене, основали манастир Светог Бернардина изван градских зидина (Stjerpčević 1938: 63). О начину проповедања светог Бернардина Сијенског и приближавању одређених тема речју верницима (Frugoni 1998: 145, 382–383; Bolzoni 2004: 118–195).

¹⁸ Према „Златној легенди“, сматрало се да постоје четири начина да се помогне душама у чистишту (молитвама пријатеља, давањем милостиње, комеморативним мисама и постом). Тако су душе у чистишту имале утеху и олакшање јер су знале да се за њих на земљи нуде молитве и жртве (*The*

Потврду заокупљености Которана надом у делотворност миса за спас душа из чистилица налазимо у пуном светлу у сачуваним тестаментима. Стрепња пред неизвесношћу, жеља да се обезбеди спасење и веровање да ће се молитвама живих скратити *post mortem* ходочашће кроз чистилице, достигало је врхунац са близином и размишљањем о смрти. То је било време састављања последњих завештања.¹⁹

Структура опоручног завештања за спас душе веома је сложена и разнолика. Овом приликом пажња ће бити усмерена на употребу временске одреднице *in perpetuum*, која је требало да означи вечност. Исти термин се користио у сакралном контексту, када је означавао време током којег би требало да се одржавају помени и мисе за спас душе, као и у пословно-економском смислу, означавајући временску одредницу за тип давања земљишта у закуп или изнајмљивања кућа.²⁰ Тежња за вечним била је присутна код средњовековног човека како у жељи да се обезбеди трајање материјалних средстава у земаљском животу, тако и у припреми за умирање, када су се новчана средства и њихов стални прилив преусмеравали ка жељи да се са што више сигурности обезбеди спасење душе. Како је то у опоручној пракси изгледало, може да предочи део из тестаментa Мариславе, жене покојног Николе де Крисија, који је састављен 1333. године. Марислава је као своју прву и најважнију жељу у оквиру бриге *pro remedio animae* истакла да завештава винограде свог мужа катедрали Светог Трипуна,

Golden Legend 1993: 282, 284). Појам чистилица се у тестаментима јавља чешће у XIV веку (Le Gof 1992: 299–301). Интензивне жеље опоручитеља у касном средњем веку да обезбеде мисе, како би што брже изашли из чистилица, разматра, поред осталих питања везаних за *post mortem* комеморације (Swanson 1995: 140, 191–234).

¹⁹ О средњовековној пракси састављања тестамената у приморским градовима – на источној обали Јадрана, у новије време писао је Ladić (2012).

²⁰ Године 1327. Петар, архиђакон которски, опат и ректор цркве Светог Павла на Мулу, уступио је Русину, сину Драгоша глувог, земљу у Левању заувек (*in perpetuum*). Русин је имао обавезу да исплаћује 12 гроша годишње на празник светог Михаила (МС1: 289).

а клирици су за узврат имали обавезу да сваке године *in perpetuum* држе службе на годишњицу смрти њеног мужа, мајке, сестре, као и ње саме (МСП: 523).

Уобичајена тестаментарна брига Которана *pro remedio animae* и остављање великих сума новца у каритативне сврхе представља јасно сведочанство о страховима људи који су живели и радили у трговачком граду, јер је њихове кључне елементе у стицању профита црква готово увек сматрала грешним – у мањој или већој мери. Веома занимљив извор који даје непосредно увид о статусу који су трговци имали у оквиру опште сакралне историје, и посебно у оквиру црквене историје Котора, јесте епизода из житија локалне которске блаженице, доминиканске трећереткиње и реклузе Озана (1493–1565). Њено житије *Vita della reverenda serva di Dio la madre suor Ossanna da Cattaro, dell'ordine di San Domenico* написао је доминиканац Серафино Раци 1589. године (дело је штампано у Фиренци 1592. године). Значајно место у њеном житију заузимају поуке о делотворности миса и молитви у процесу ослобађања душа умрлих од патњи у чистилишту. Блажена Озана је више пута имала визије у којима су јој се јављале душе Которана из чистилишта, са молбом да пренесе живима да моле и дају милосрђе зарад њиховог спасења. Члан угледне и старе которске властеоске породице, Јероним Бизанти, „частан и побожан човјек, пошто је примио све свете сакраменте како доликује добром хришћанину католику, веома скрушен због својих гријеха и последице добре исповједи, прешао је у други живот. Оставио је многе поклоне за побожне намјене за људе који оскудевају у својим добрима, али ови су били више него осредњи.“ Његова супруга се обратила блаженој Озани да моли за његову душу. Озана се током молитве „издигла у духу“ и у визији видела како душа Јеронимова трпи најсуровије казне у чистилишту. На њено питање зашто је осуђен на тако тешке муке, Јероним је одговорио: „Нека те не чуди, мајко и сестро Озана, јер пошто сам био трговац, према уобичајеној злоупотреби, ја сам још на сајмовима и на тржницама купујући у бесцјење продавао

по жестоким цјенама и нисам обављао трговачки посао према хришћанском милосрђу.“ Додао је и да милосрдни дарови које је завештао сиромашнима нису његова властита имовина. Зато је тражио од Озанае да пренесе молбу његовој жени да остави четвртину свог мираза сиромашнима и да још плати мисе за спас његове душе. Убрзо након што је његова молба испуњена, душа Јеронимова се поново јавила Озани, рекавши јој како сада може да иде да ужива рајска добра (АХБ 1996: 119–120).²¹

Потребно је скренути пажњу на неколико елемената који творе ову причу у житију блажене Озанае Которанке. Прво, да она одсликава веровање које је црква промовисала међу верницима како су мисе и милосрђе делотворни пут ка спасењу душе. Друга чињеница је посебно занимљива будући да се у тексту готово подразумева како је трговац нечасно занимање – Јероним на питање зашто трпи муке одговара да је био трговац и да је обављао посао према „убичајеној злоупотреби“. Поред осуде зеленашког стицања профита, Црква је оштро осуђивала и праксу на којој је почивала трговина – куповину робе на велико по нижој цени, која би се онда продавала на мало по већој цени. Суочени са оваквим притиском на савест, трговци су се морали суочавати са страхом од казне због греха, што је нарочито било изражено у време када се приближавало коначно свођење рачуна са Богом. О овим проблемима сведочи још један извор блиско повезан са которском средином касног средњег века. У питању је кодекс (Cod. Marc. It. XI, 196 (=7577) *Scrittura varie di argomento religioso*, Nr. 7577) који се чува у Венецији (*Biblioteca Nazionale Marciana*). Датиран је у 1466. годину а наручио га је Бућа, син Михаила Буће и Маре Драго, судећи према запису (*Buchio fiollo*

²¹ Из тестамената дубровачких трговаца види се да је поједине гризла савест зато што су робу продавали по једној цени за готовину, а по другој на отплату у неком року, јер се у томе крила лихва, али мало је података о томе колике су и какве биле разлике. Многи су били у недоумици да ли је то грех, јер је важило као обичај трговаца *secondo lo costume de mercatanti* (Ћирковић 1999: 273–274).

de ser Michiel de Bucchia). У питању је кодекс малих димензија, те је претпостављено да је Бућа желео да га носи са собом на трговачким путовањима. Кодекс започиње текстом „Исповест непознатог трговца“ – трговац у зрелим годинама у првом лицу исповеда своје грехе и искушења, а након тога следе: „Визија чистилица светог Патрика“, „Credo“, „Трактат о врлинама“, „Визија раја светог Патрика“, „Живот светог Трипуна“ и за крај је остављен спис који набраја својства доброг трговца. След списка који чине кодекс изузетно је речит и говори јасно о прекупацијама трговца који га је наручио.²²

Бућина исповест садржи више помена непоштовања сакралног времена. Када исповеда лењост, односно малодушност, он каже: „*Bio sam nemaran nedjeljom i na ostale zapovjedane blagdane, u koje dane čovjek treba štovati Boga i voditi brigu o svojoj duši. Nisam zalazio u crkve, na mise, propovjedi i ostale crkvene službe kako sam mogao, nego sam išao dokon po trgovima gledajući raspuštene igre, slušajući isprazne riječi i štetne glasine.*“ Када исповеда грамзивост и шкртост говори и о непоштовању времена трговца, истичући да је чинио грех када је продавао по већој цени на веру својим купцима, него што би им наплатио да су одмах платили. Такође, признаје да је одуговлачио да врати заложене ствари како би више зарадио. Често је уместо депонираног „доброг“ новца враћао искварени. Није исплаћивао дугове у договорено време, већ је одуговлачио толико да је наносио штету другој страни. „*Nisam prodavao žitarice kao i druga svoja dobra siromasima kada su im trebala, nego sam čekaо oskudicu da bih prodavaо skuplje*“ (Priјatelj Pavičić 2011: 39–41).

Кодекс садржи и правила понашања доброг трговца, међу којима је и обавеза поштовања празника који се прослављају нерадно. У Котору је управо средином XV века, нешто пре писања кодекса, сукоб између трговца и цркве око концепта времена достигао врхунац. Которска општина је, у сарадњи са

²² О кодексу су писале Marcon (2000: 121–134) и Priјatelj Pavičić (2011: 29–64).

бискупијом, донела законску одредбу 1435. године према којој је било забрањено да се ради недељом и током одређених црквених празника (*Statut 2009 – U vrijeme Gospodina Leonarda Bemba, poštovanog Kneza i Kapetana Kotora*, глава 3: 468–472).

Которанима је одредбу усмено саопштио бискуп Марин Контарено приликом велике мисе, а потом је у писаној форми причврстио на главна врата Катедрале. И поред саопштавања Которанима и у писаној и у усменој форми, садржај прописа се није поштовао. Стога је бискуп Контарено предузео следећи корак застрашивања – 12. децембра 1436. године запретио је казном изопштења (*penam excommunicationis*) свим Которанима који би радили за време празника. Међутим, постојање недељног трга у Котору одолело је и овој претњи и одржавао се све до 1443. године.²³ Те године у Котор је стигао проповедник Никола из Задра, из реда фрањеваца опсерваната. Вештим и сугестивним проповедањем против трговаца зеленаша и посебно оних који раде недељом и за време празника, фра Никола је успео да утиче на Которане. Након овакве припреме, кнез Леонардо Бембо је сматрао да је ситуација повољна да се уведу нови закон о трговању. Али, трговци су покушали још једном да пруже отпор. Током заседања Малогвећа, пред провидуром је изашла депутација которске властеле и пучана, са захтевом да се закон не донесе, јер би означио потпуни крах которског трга. Преокрет је настао када је у дворану за већање ушао которски бискуп Марин Контарено са фра Николом из Задра. Запретили су највећим црквеним казнама, ако би се Которани држали *contra timorem Dei et honorem mundi*. На овај начин је коначно донета статутарна

²³ О догађајима у Котору (уп. Dabinović 1934: 82–83, 94, 136–137). Начине поштовање недеље као нерадног дана, на основу писаних извора, разматрао је Бојанин (2011: 307–335). Дубровчанин Бенко Котруљевић (Бенедикт Котруљевић) у XV веку је писао о трговини и савршеном трговцу и напоменуо: „*Stoga smo mi, hoteći slijediti onoga najvišeg, vječnog i nepobitnog naučitelja, ustanovili trgovačku subotu.*“ Ново издање Котруљевићеве *Libro del arte delamercatura* приредила је: Janeković Römer 2009.

одредба да се одржавање великог традиционалног которског трга помери у суботу, а недељом је дозвољено да се продају само ствари потребне за свакодневну прехрану и предмети за дневну употребу („radi toga da se osobe bolje privole na ovo poštovanje svečanosti nedjeljne“). У закону о недељи и другим празницима које треба поштовати се, између осталог, каже како је „у Kotoru uobičajeno da nedjeljom bude trg i da se pravda dijeli Župljanima, na taj nedjeljni dan trgovci i dućandžije drže radnje otvorene, kupuju i prodaju, mjere tkanine i platna i drugu robu i vagaju sve robe, na način da se Dan Gospodnji i svečanosti svetih pretvaraju u radne dane, jer svi čekaju nedjelju da bi na taj dan kupovali, prodavali, vagali i mjerili. I slušajući velečasnog i pobožnog muža fra Nikolu iz Zadra reda Male braće sv. Frana observanata, svečanog propovjednika sada u Kotoru, ove Četrdesetnice kako najusrdnije propovijeda koliko je veliki grijeh raditi na dan nedjelje koju svečano treba proslavljati u čast božanskog veličanstva i Gospodina našeg Isusa Krista, slušajući o beskrajnim čudima i Božjim sudovima koji su zadesili one koji dan nedjelje nisu kako dolikuje poštovali, i čuvši propovjedi o ovome od strane rečenog velečasnog fratra kako propovijeda i uči kolika dobra sljeduju onima koji poštuju Boga i njegove svečanosti i kolike štete i sramote zadese one koji krše božanske zapovijesti, a ponajviše ne čuvajući dan nedjelje i svečanosti svetaca kao što sada to čine građani Kotora poznajući svoje krivice, dovedeni do pokajanja kao dobri kršćani, zamolili su prije rečenog uzvišenog Gospodin Kneza Kotora da se udostoji da se pravda ne dijeli na dan nedjelje građanima, Župljanima ni strancima, i redovno suđenje, koje se nedjeljom vršilo u Kotoru, promijeni na drugi dan i promijeni onaj trg /*pijaca*/, koji je uobičajeno bio u nedjelju da neko ne bi radio i poslovao na Božji Dan. Jer ako se druge svečanosti svetaca slave, tim jače bi se imao Dan Gospodnji proslavljati, koji je svečanost Spasa Gospodina našeg Isusa Krista“ (Statut 2009 – *U vrijeme Gospodina Leonarda Bemba, poštovanog Kneza i Kapetana Kotora*, glava 3: 468–472).

Премда је у овом сукобу Црква извојевала победу над контролом времена, важно је сагледати снагу отпора који су трговци

у Котору пружали. Прописи општине и бискупа, застрашивања екскомуникацијом, проповеди, нису били довољни да уроде плодом. Трговци су се све до последњег тренутка доношења закона борили за своје економске интересе. То говори о снази коју је концепт „време је новац“ имао у освит новог века и о почетку процеса ослобађања земаљског времена, пословног и приватног, од црквене контроле.

Извори

- De Voragine, Jacobus. *The Golden Legend*, vol. 2. Princeton, 1993.
- Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335.* Uredio: Antun Mayer. Zagreb, 1951.
- Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337.* Uredio: Antun Mayer. Zagreb, 1981.
- Statuta civitatis Cathari. Statut grada Kotora.* (Prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom). Uredila: Jelena Antović. Kotor, 2009.

Литература

- Аналисти. Хроничари Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека.* Уредио: Милош Милошевић. Цетиње, 1996.
- Богојевић-Глушчевић, Невенка. „Средства обезбјеђења извршења уговорних облигација у Котору у XIV вијеку“. *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања.* Зборник радова са округлог стола Историјског института. Подгорица, 1999, 327–349.
- Бојанин, Станоје. „Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији“. *Споменица академика Симе Тирковића.* Књ. 25. Београд, 2011, 307–335.
- Гуревич, Арон. *Категорије средњовековне културе.* Нови Сад, 1994. [Категории средневековой культуры. Москва, 1984.]

- Даниловић, Ј. „О уговору 'collegantia' у дубровачком праву у периоду млетачке власти“. *Зборник Филозофског факултета*, XI–1 (1970): 289–306.
- Куртовић, Есад. *Из историје банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку*. Београд, 2010.
- Маловић-Ђукић, Марица. „Комуне у зетском приморју“. *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*. Зборник радова са округлог стола Историјског института. Подгорица, 1999.
- Синдик, Илија. *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*. Београд, 1950.
- Ћирковић, Сима. *Работници, Војници, Духовници. Друштво средњовековног Балкана*. Београд, 1997.
- Ћирковић, Сима. „Камата“. *Лексикон српског средњег века*. Приредили: Сима Ћирковић и Раде Михаљчић. Београд, 1999, 273–274.
- Ћук, Ружа. *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*. Београд, 1986.
- Anichenko, Evgenia. „Pro Honore et Commercio Nostris: Some Aspects of Venetian Maritime Commerce Illustrated by the Late Fifteenth Century Venetian Manuscript“. *Povijesni prilozi* 26 (2004): 39–57.
- Blehova Čelebić, Lenka. *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500. Kotorski distrikt*. Podgorica, 2006.
- Bogojević-Gluščević, Nevenka. „Krivično pravo u srednjovjekovnom kotorskom Statutu“. *Revija za kriminologiju i krivično pravo* 42/2 (2004): 33–70.
- Bolzoni, Lina. *The web of images: vernacular preaching from its origins to Saint Bernardino of Siena*. London, 2004.
- Capriotti, Giuseppe. „Gestire il denaro, gestire la salvezza. Tre immagini a sostegno del Monte di Pietà: Marco da Montegallo, Lorenzo d’Alessandro e Vittore Crivelli“. *Il capitale culturale. Studies on the Value of Cultural Heritage*. Journal of the Department of Cultural Heritage. University of Macerata, vol. 2, Fermo, 2011: 13–40.

- Čremošnik, Gregor. „Naša trgovačka društva u srednjem veku“. *GZMBH*, XXXVI (1924): 69–81.
- Dabinović, Anton St. *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420–1797)*. Zagreb, 1934.
- De Roover, Raymond. *San Bernardino of Siena and Sant'Antonino of Florence: Two Great Economic Thinkers of the Middle Ages*. Boston, 1967.
- Frugoni, Chiara. “The Imagined Women”. *A History of Women. Silences of The Middle Ages* (vol. II). Uredila: Christiane Klapisch-Zuber. Harvard, 1998, 337–422.
- Janeković Römer, Zdenka. *Benedikt Kotrulj, Libro del arte delameratura. Knjiga o vještini trgovanja*. Zagreb – Dubrovnik, 2009.
- Krekić, Bariša. “Developed Autonomy: The Patricians in Dubrovnik and Dalmatian Cities”. *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*. Uredio: Bariša Krekić. Berkeley – Los Angeles – Toronto, 1987, 185–215.
- Krekić, Bariša. “Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century”. *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, vol. I. Mittelmeer und Kontinent Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 4. Nürnberg, 1978, 413–429.
- Ladić, Zoran. *Last Will: Passport to Heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*. Zagreb, 2012.
- Le Gof, Žak. *Nastanak čistilišta*. Sremski Karlovci – Novi Sad, 1992.
- Le Goff, Jacques. *Time, Work and Culture in the Middle Ages* (transl. by A. Goldhammer). Chicago, 1980. [*Pour un autre Moyen Age: Temps, travail et culture en Occident*. Paris, 1977.]
- Le Goff, Jacques. *Your Money or Your Life. Economy and Religion in the Middle Ages* (transl. by P. Ranum). New York, 1990. [*La Bourse et la Vie. Economie et religion au Moyen Age*. Paris, 1986.]
- Marcon, Suzy. „Un manoscritto cattarino del 1466 e l’eredità belliniana lungo le sponde dell’Adriatico“. *Rivista di storia della miniatura* 4. Firenze, 2000: 121–134.

- Prijatelj Pavičić, Ivana. „Ogledalo pravednog trgovca: Ispovjed i traktat o krepostima iz kodeksa Buća“. *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 35, No. 67 (2011): 29–64.
- Stjepčević, Ivo. *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*. Split, 1938.
- Swanson, Robert Norman. *Religion and Devotion in Europe, c. 1215–c. 1515*. Cambridge, 1995.
- Todeschini, Giacomo. „Ordini Mendicanti e coscienza cittadina“. *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* T. 89, N°2. Roma, 1977: 657–666.
- Todeschini, Giacomo. “Usury in Christian Middle Ages. A Reconsideration of the Historiographical Tradition (1949–2010)”. *Religione e istituzioni religiose nell’economia Europea 1000–1800*. Atti della Quarantatreesima Settimana di Studi (8–12 maggio 2011). Firenze, 2012, 119–130.

Valentina Živković

THE MERCANTILE AND RELIGIOUS CONCEPT OF TIME IN LATE-MEDIEVAL KOTOR

Summary

This paper discusses and analyses, within their context, examples of the various uses of the notion of time and temporal markers, as noted in the archival material of Kotor. Larger or smaller differences are detected mostly within two loosely defined contexts: the profane and the sacral. The protagonists were the merchants and the church, whose business and religious ethical principles were confronted with the demands of this small maritime town’s everyday life. The greatest controversies arose from two questions: when and how to earn money. The church offered an answer essentially contrary to the business aims of the merchants, bankers and all those dealing in loans and striving towards a secularisation and rationalisation of time, as the polar opposite of the theological concept of time.

The Church was able to influence the consciousness and conscience of lay people strongly, as well as their everyday life, by the control it held over social time during the Middle Age. Firstly, it prohibited working on holidays, and thus directly influenced the profane economy. The second extremely powerful manner of shaping the religious and social behaviour of the believers stemmed from the church’s control of the time of the dead, i.e. from the doctrine that serving Masses for the dead could shorten the duration of Purgatory torture. A fragment from the local saint Osanna’s

(1493–1565) hagiography represents a testimony about the manner in which the church viewed the merchant's profit. That Kotor saint had a vision: the repentant soul of a wealthy nobleman, Jeronim Bizanti, appeared in order to tell her "I did not perform my mercantile deals according to Christian charity."

Around 1450, the confrontation between Kotor merchants and the church, concerning the concept of time, reached its peak. It is important to stress that the merchants were strongly opposed to the church's demands about the celebration of certain holidays and the transfer of Kotor's traditional market-day from Sunday to Saturday. Their fight for their economical interests speaks about the strength of the concept "time is money" in the early Modern Time and about the beginning of the liberation process of the earthly time, business and private, from the church's control.